

Hans Sizoo

Een geheim in de haard

David Hume, de godsdienst en God

essay



Uitgeverij Aspekt

Inhoud

Vooraf	7
I: de man	13
II: een andere man	25
III: de scepticus, de psycholoog, de ethicus	36
IV: de leerling	52
V: de godsdienstfilosoof 1: het hiernamaals	68
VI: de godsdienstfilosoof 2: de scepticus, de deïst en de gezond gelovige christen	80
VII: de psycholoog	100
VIII: de gemaskerde	118
IX: de jongeling	139
X: de theoloog	148
XI: de empirische weg	162
XII: 'a sentiment of disapprobation'?	179
XIII: speculatief	190

I

De man

De Schotse filosoof en historicus David Hume (1711-1776) was de radicaalste van alle sceptici en de goedmoedigste van alle persoonlijkheden. ‘Le bon David’ voor zijn Parijse gastheren, ‘Saint David’ voor de immer ironische Voltaire, ‘Davie’ voor zijn vrienden in Edinburgh was het toch dezelfde David Hume die de bijl legde aan de wortel van de waarheidspretentie van ten naaste bij de hele Westerse filosofie, alsmede aan die van de empirische wetenschap en aan alles wat we ook verder dachten te weten over de wereld en over onze persoonlijke identiteit. En dit weinig opbouwende werk al verricht vanaf een leeftijd van 25 jaar, met het schrijven van het eerste van de drie delen van zijn *A Treatise of Human Nature*, dat zijn debuut was als auteur en dat zijn filosofische hoofdwerk zou blijven, en niet meegerekend de geestelijke en intellectuele voorbereiding tot dit werk.

Hoewel een latere David Hume tevens de inzichtelijkste van alle godsdienstpsychologen kan wor-

den genoemd en tegelijk de scherpste criticus was hij ook de diplomatiekste vertegenwoordiger van dit front. Van het eigen zicht op het Opperwezen kreeg niemand werkelijk te vernemen, anders dan in omstandig gemaskerde of omzwachtelde vormen. Waar hij het godsdienstige beleven van de meeste anderen, zoals dat voor deze anderen gewoon 'geloof' was, plaatste in een beschrijvend, verklarend en oordelend licht, brandmerkte hij het als 'bijgeloof', zich onderwijl uitputtend in beleefdheden jegens de zeldzame variant die zich voor dit oordeel gespaard mocht achten, namelijk een deïsme van een verregaand sceptisch slag. Over de zaakwaarnemers van wat hij noemde het bijgeloof liet hij zich in weinig vleierende termen uit. Hij zag hen als belust op macht of gewoon als belachelijk en hun invloed als verderfelijk. En dit oordeel zonder ruimte voor de betrekkelikheden die ook op dit vlak toch best wel hadden kunnen worden aangestipt. Ook in 1750 hoefde de ene priester toch werkelijk de andere priester niet te zijn en wat mij als kunsthistoricus opvalt: de toch geenszins te verwaarlozen culturele vruchten van dat 'bijgeloof' vallen volledig buiten het zicht. De ontwikkeling en bloei van de Europese architectuur, van de beeldende kunst en van de muziek, een wereld waarin de godsdienstige inspiratie van zowel vraag als aanbod gedurende vele eeuwen beslissend was geweest, de kloostercultuur van de Middeleeuwen die een deel van de literaire erfenis van de Oudheid, een erfenis die Hume zeer dierbaar was, voor de teloorgang had behoed: David Hume, voor zover zijn geschriften het mij deden blijken, merkte zulke aspecten zelfs niet op.

Een gebetenheid dus van de kant van deze criticus. Wat was er de oorzaak van? Voor mij blijft dit een vraag. Aan de familie kan het niet hebben gelegen. Het geslacht Home – voor zichzelf maakte David Home er ‘Hume’ van - was een familie van landjonkers en hoge functionarissen, wereldbeschouwelijk geregistreerd als presbyteriaans – zeg maar: gereformeerd - maar deels anglicaans georiënteerd en tevens het goede leven toegedaan. Met zijn oudere broer John, aan wie David krachtens het Britse erfrecht een titel en een fortuin moest laten, bleef een goede verstandhouding bewaard en toen hun beider vrome moeder overleed – de vader was al jong gestorven - trof men een volwassen David Hume in tranen aan.⁰² Een paar andere achtergronden waren er wel. Dichtbij was er de presbyteriaanse kerk geweest waar onder andere de leer der predestinatie was gepreikt, een leer die aan het overgrote deel van ons allen, zelfs aan een deel der presbyterianen, een toekomst van hel en verdoemenis toewijst op grond van een vooraf gegeven hemels plan. Kennelijk was door deze of gene kanseltijger het perspectief ook aan de jonge David ingepeperd want het was de eeuwige doem, meer dan welk ander aspect van de christelijke leer ook, die bij de volwassen David Hume een emotie kon uitlokken die men achter de gewoonlijk zo bedaarde gentleman niet had gezocht. Meer direct aantoonbaar als aanleiding is de tegenwerking die een volwassen David Hume te verduren kreeg van de bewakers van de christelijke leer. Het gepubliceerd krijgen van zijn werken van filosoof – de latere Hume was ook historicus - verliep zelden

02 Biografische gegevens ontleend aan onder andere: Dr. J.L.Snehlage, *David Hume*, Kruseman, Den Haag 1963, hier p 21.

zonder strubbeling of concessies en tot tweemaal toe kostte een verdenking van atheïsme hem de benoeming tot een professoraat. Ook stond een officiële veroordeling op de agenda van de presbyteriaanse synode van Edinburgh. Dit laatste echter was een vorm van excommunicatie die ook vanuit kerkelijk perspectief van alle zin verstoken was, zodat zij het vereiste aantal stemmen niet haalde. Maar ver weg te Rome was er nog die andere kerk. Niet behoed door protestantse democratie werd in 1761 het volledige oeuvre van Hume verbannen naar de Index van verboden lectuur, zoals opgesteld door de beterwetenden van de Heilige Rooms-katholieke Kerk.

Maar wat ik al zei: of deze achtergronden de gebeurtenheid volledig verklaren blijft voor mij een vraag. Wellicht speelde er een motief dat aan mijn zicht ontgaat. Bovendien: de schrijvende David Hume was niet de enige David Hume. En de man David Hume was de eerste om het verschil te onderkennen. *‘Losbandig met zijn pen, voorzichtig met zijn woorden en nog voorzigtiger wat zijn daden betreft’*, moet hij over zichzelf hebben gezegd.⁰³ Zulke verschillen typeren een agressie die in de eenzaamheid, dus bijvoorbeeld aan een schrijftafel, haar kans schoon ziet maar die wijkt voor het gevoel dat wordt opgewekt door de rechtstreekse indruk vanuit de buitenwereld. En ze kloppen met wat de tijdgenoot ons over de persoon David Hume weet te melden. Als gezelschapsmens, kunnen we uit deze getuigenissen afleiden, was hij er de man niet naar om de evenmens zonder klemmende reden voor het hoofd te willen stoten. En blijkbaar vertegenwoordigde het

03 Citaat en samenhang bij Dr. J. L. Snethlage, o.c. p. 98.

christelijke bestel van zijn dagen ook voor hem niet de hele christenheid. Tijdens het schrijven van *A Treatise of Human Nature*, dat hij verrichtte in de Franse jezuïetenburcht La Flèche, behoorden erudiete jezuïetenpaters tot zijn geregelde gezelschap en na de voltooiing van dit alle zekerheden van de rede, bij implicatie ook van de theologie, afbrekende werk verwachtte hij opbouwende kritiek van de traditioneel christelijke prelaat Butler, decaan van St. Paul's te Londen en later bisschop van Durham. Het is waar: in dat vroege stadium was de tegenwerking van een christelijke gevestigde orde nog niet ondervonden. Maar op het persoonlijke vlak bleven ook in latere tijd de verhoudingen vredig. Te Edinburgh, dat de thuishaven was, was de eigen sociale sfeer die van de Schotse Verlichting. Dit was een wereldje dat met bekend gebleven persoonlijkheden als Adam Smith, Adam Ferguson, Thomas Reid en Francis Hutcheson zowel empirisch als liberaal gezind was maar goeddeels ook een vrijzinnig protestantisme of een deïsme toegedaan. Toch werd ook door deze mensen het gezelschap van Hume gewaardeerd, niet minder dan zijn kookkunst die enige faam genoot en zijn *Claret* van Bordeaux. Met aankomende protestantse theologen ging hij vriendschappelijk om en zij met hem; en het was met zijn instemming dat zijn huishoudster, die in godsdienstige zaken haar eigen, meer traditionele opvattingen aanhield, op zondag de kerk bezocht. Tijdens zijn verblijf als ambassadesecretaris te Parijs, waar hij een gevierde gast in atheïstisch gezelschap was, onthield hij aan zijn superieur Francis Conway graaf van Herfort, die een vroomheid praktiseerde die grensde aan de godsdienstgekte, zijn persoonlijke achting niet. Nooit, zo bericht de tijdgenoot,

deed hij een poging het eigen sceptische idee aan de andersdenkende op te dringen. En wat de terugblik van één van die andersdenkende relaties, de protestant van rekkelijke geneigdheid Alexander Carlyle, ook ons nog leert: *‘Hoewel hij zeer geleerd was en een voortreffelijke smaak had en een verklaarde scepticus was hoewel geenszins een atheïst, bezat hij de grootste eenvoud van geest en van manieren, gepaard gaande met een uiterste inschikkelijkheid en welwillendheid van temperament, van alle mensen die ik ooit heb gekend. Zijn conversatie was waarlijk onweerstaanbaar want terwijl ze heel verlicht was, was ze tegelijk naïef op bijna het kinderlijke af.*⁰⁴

Zo dachten er te Edinburgh meer. Na het overlijden van de stadgenoot in 1776 trotseerde de halve stad een stromende regen omwille van het kunnen bijwonen van diens begrafenis.

‘Een verklaard scepticus hoewel geenszins een atheïst’: inderdaad. Nooit presenteerde Hume zichzelf als atheïst. Ook op het vlak van de godsdienst was de sceptisis zijn enige duidelijke en standvastige overtuiging. Inzake de kwestie van het wel of niet bestaan van de godheid moest ze hem wel maken tot agnost.

‘In de conversatie naïef, bijna op het kinderlijke af’ – maar deze gezelschapsmens was ook nog filosoof. En nog vandaag huldigen bewonderaars deze filosoof als de grootste die Groot-Brittannië – niet alleen maar Schotland – tot op heden bezat. Behalve in de scepticus laat deze grootheid zich ontdekken in

04 Alexander Carlyle, *The autobiography of Alexander Carlyle*, 1800, citaat uit: www.utm.edu/research/hume/bio/Carlyle.HTM, vert. van mij.

de psycholoog en in de ethicus David Hume, beide al te vinden in de *Treatise*; voorts ook in de godsdienstfilosoof en in de godsdienstpsycholoog van latere tijd en in de perspectieven die meer dan veertig essays van zijn hand openen voor onder andere de economie, de staatsinrichting, de politiek, de ethiek, het hiernamaals, de geschiedenis van de godsdienst, de psychologie, het bijgeloof en het fanatisme, het theater, de betekenis van de smaak voor de ervaring van kunst zowel als ethiek en het recht tot zelfdoeding. Daarnaast was hij actief als historicus. Hij schreef een *History of Great Britain* in zes delen die tenminste een eeuw lang toonaangevend is geweest en die tot in de vorige eeuw werd herdrukt.

Aan de scepticus David Hume was de scepsis niet aangeboren. Door zijn vrome moeder christelijk opgevoed was hij volgens het eigen bericht ook zelf 'een vroom mens' geweest.⁰⁵ Tot tenminste in zijn 19^e jaar moet van deze vroomheid een belangrijk spoor bewaard zijn gebleven. En het spoor verdween niet zonder eerst te zijn verdedigd. Een bewaard gebleven brief van 1751, gericht aan zijn persoonlijke relatie Gilbert Elliot of Minto, vertrouwde aan deze laatste een glimp toe van dit verleden. Een fragment dat al menigmaal werd aangehaald en dat ook mij interesseert gaat er als volgt:

05 NI een bericht aan de publicist James Boswell, geciteerd door o.a. F.L. van Holthoon, *Hume, leven en werk*, Klement/Pelckmans, Kampen, p 144.

(..) En het is niet lang geleden dat ik een oud schrijfboek verbrandde, dat ik volschreef voordat ik twintig was; en dat pagina na pagina de geleidelijke voortgang bevatte van mijn gedachten over dit onderwerp. Het begon met een ongerust zoeken naar argumenten om de algemeen aanvaarde opvatting te bevestigen; twijfels slopen binnen, vervlogen weer, kwamen terug, lieten zich opnieuw verdrijven; en het was een voortdurende strijd van een rusteloze verbeelding tegen de neiging, misschien tegen de rede. ⁰⁶

Met de ‘algemeen aanvaarde opvatting’ kan moeilijk iets anders zijn bedoeld dan het protestants-christelijke geloof dat Hume van huis uit was bijgebracht. Het logboek documenteerde dus een strijd rond dit geloof. Al wel eerder werd het daarom gezien als de schakel die ons het uitsluitsel had kunnen verschaffen over een persoonlijke verhouding van de jonge Hume tot de godsdienst. Dit licht blijft ons echter onthouden, immers de auteur gaf het geschrift prijs aan het vuur.

Wat echter het bericht aan Elliot ook ons nog leert is iets over een samenhang. Aan het afscheid ging een geestelijke strijd vooraf. En gezien de mededeling in een andere brief van 1751 aan Elliot moet deze te dateren zijn in het 19^e levensjaar. Over zijn *Treatise of Human Nature* lezen we er dat ‘*it was plan'd before I was one and twenty and composed before twenty five*’.⁰⁷ Een brief van 1734 bevestigt deze dateringen.⁰⁸

06 D.H., o.a. bij J.Y.T. Greig, *The Letters of David Hume*, vol. I, nr 72, Clarendon Press, Oxford 1932, pp 153-155.

07 D.H., bij J.Y.T. Greig, o.c., nr 73, p 158.

08 De brief aan Dr. Cheyne, zie p. 139 e.v.

In het uiteindelijke resultaat van het plan, dat vanaf een jaar na die eerste opzet op het papier verscheen, schittert de christelijke leer door afwezigheid. Ze doet dit ook op plaatsen waar ze wel bij het gepresenteerde beeld had kunnen worden betrokken, met name waar de vraag naar de oorsprong van de menselijke ethiek wordt gesteld. Een christelijk wereldbeeld kan dus ook bij het plan van vijf jaar tevoren moeilijk worden verondersteld.

Het beeld van een jongeman die uiterlijk twee jaar na het afscheid aan een eigen wereldbeeld het plan opvat om de bodem weg te slaan onder ook nog alle andere wereldbeelden en die vanaf slechts drie jaar na dat tweede moment praktisch werk maakt van dit plan maar die tegelijk van zins en geneigd blijft om met alle partijen de vrede te bewaren - dit beeld spreekt tot mijn verbeelding. Het suggereert me een samengaan van aspecten in een enkele mens dat zo niet tegenstrijdig dan toch zeker opmerkelijk mag heten. En geheel zonder verklarende achtergrond hoeft dat samengaan toch ook weer niet te zijn. Mede vandaar dit essay, voor zover het op zoek gaat naar zo'n achtergrond. Het is een essay over David Hume en de godsdienst, zoals de titel belooft, maar centraal zal er slechts een enkele vraag staan. Deze vraag betreft de toedracht van het afscheid van een 18-jarige David Hume aan het christelijke geloof van zijn jeugd. Op zichzelf kan deze vraag immers niet staan. Integendeel, want het laat zich gemakkelijk denken dat deze toedracht mede van belang was voor de ontwikkeling van de filosoof van zo weinig jaren later, van de godsdienstpsycholoog en ook van de sociale verschijning David Hume te midden van zowel christenen als athe-

isten. En mede vandaar dit essay, dat met deze vraag als kompas op zoek gaat naar toch nog een samenhang tussen al die tegenstrijdig lijkende aspecten van dezelfde persoonlijkheid.

De verloren locatie van het kompas was echter dat logboek dat niet meer bestaat terwijl informatie langs de directe weg ons ook verder bleef onthouden. Bij gebrek daaraan blijven er slechts de aanwijzingen zoals de omweg langs de geschriften en langs de biografisch genoteerde feiten ons die nog wel kunnen verschaffen, met als maximum aan mogelijk resultaat de aannemelijkheid voor een hypothese. Voor mij liggen de kaarten niet anders en nog minder pretentie kan ik verbinden aan wat de hypothese me suggereert inzake een betekenis voor de filosoof, de psycholoog en de sociale verschijning David Hume. Als hypothese naar aanleiding van een hypothese kan het daar om niet meer dan een geheel van speculaties gaan, met alle betrekkelijkheden van dien.

Waarom dan toch al die moeite gedaan? De tegenstrijdigheid van al die aspecten binnen eenzelfde persoonlijkheid en filosoof was als reden al genoeg. Maar ook een reden van persoonlijker aard speelde mee. Het is die van de mogelijkheid van een herkenning. Deze betreft niet in de eerste plaats de filosoof, ondanks ook hier de waardering. Mezelf wist ik al sinds tien jaar een empirist toen ik me verplicht voelde om eindelijk eens een werk te gaan lezen van een filosoof die bekend stond als filosoof van het empirisme. Het werd een werk van David Hume, namelijk *An Enquiry of Human Understanding*, in Nederlandse vertaling. Maar de lectuur pakte slechts half bevredigend uit. Waar het empirisme mij de scepsis gebiedt ten aanzien van veronderstellingen die niet langs empirische weg